

Алишер НАВОИЙ

МЕЗОН УЛ-АВЗОН*

БИСМИЛЛАҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Комил ҳамд ва вофир шукр ул сонифақим инсон хилқати байтининг назмин аносир тўрт рукни била тузди ва бу байт арконин назм аҳлининг солим таъб ва мустақим зеҳни икки мисраи била манзум кўргузди. Ва жадид наът ва қариб дуруд ул нозимгақим, олам аҳли интизоми учун шариат мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик сиқли ҳашр мезониға мадад еткурди.

Аммо баъд, солим ва мавзун таъблиғ назм аҳлига ва матбуъ таъб ва мулойим зеҳнлик шеър хайлиға маъруз улким, бу банда ҳазрати султон ус-салотин муизз ус-салтанати вад-дунё вад-дин Султон Ҳусайн Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва адома умраҳу¹ ва давлатаҳунинг ҳар навъ назм бобида таълим ва тарбиятлари била ва ҳар синф шеър услубида тафҳим ва тақвиятлари била ажам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдақим, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадақим, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чиғатой лафзи била рақам урдум. Андоққим, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайдур ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмайдур.

Аммо чун ул Ҳазратнинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони эрди ва латиф таъблари назм қаваидининг мезони ва замон шуароси олий даргоҳда ходим ва даврон булағо ва зурафоси маолий боргоҳда мулозим эрдилар, мудом назм ва насрдин сўз мазкур ва аладдавом шеър ва муаммодин таъб натойижи мастур бўлур эрди ва ул ҳазратнинг дақойиқшиор таъблари назм ойини ва интишориға толиб ва ҳақойиқосор зеҳнлари шеър тартиби ва иштиҳориға роғиб; андоққи, назм аҳлининг шакаррези ва муҳаббат хайлининг оташангези, дарду шавқ тарикининг покрави, яъни Амир Хусрав Дехлавий равваҳаллоҳу руҳаҳунинг ғазалиётиниким, тўрт девонға машҳурдур, улча саъй ва имкони бор, қилилиб, йиғдурдилар ва анинг абёти адади ўн секкиз мингға етти ва ани ғояти зийнату зеб ва ниҳояти такаллуф ва жадвалу тазҳиб била замон хушнавислариға китобат қилдурдилар ва анинг ривож ва равнақин куёшдек ройи оламорой машғуллиқи била фалақдин ошурдилар. Чун ул маликул-калом бу фанда маҳорату камолидин ва амийқ таъбу дақиқ хаёлидин кўпрак баҳрда шеър айтибдур ва аксар назм номатбуъ вазнда дебдур ва замон зурафосидин баъзининг солим таъби анинг балоғатидин қосир ва идрокидин мутаҳаййир, балки мутанаффир эрди. Ул Ҳазратнинг ҳумоюн таъблариға ғариб ихтирое ва ажиб ижтиҳоде келдиким, ҳаргиз салотиндин, балки шуаройи назм ойиндин ҳеч кимнинг хаёлиға келмайдур ва хотириға хутур қилмайдур.

Анинг шарҳи будурки, ул девонда ҳар ғазал бошида ул ғазал не баҳрда ва не вазнда эрканин

* Навоийнинг бу асари туркигўй халқларни аруз илмидан баҳраманд этиш ниятида ёзилган. Шоир анъанавий арузга туркий шеъриятга хос бўлган вазнларни, уларнинг баҳрларини қўшди.

«Мезон ул-авзон»дан аввал Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуни балоға», кейин эса Бобурнинг «Рисолаи арузи»и туркийда яратилган.

«Мезон ул-авзон» 1993 йилда проф. Камол Эраслан томонидан Туркияда нашр этилаётган Навоий куллиётининг 14-жилди сифатида босмадан чиқди. Ундаги қисқа маълумотномада Навоийнинг ҳаёти, адабий фаолияти ва асарлари адади берилади. Асарлар саноғида «Зубдат ут-таворих» ҳам бор, лекин бу Навоийнинг алоҳида асари бўлмай, «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ва «Тарихи мулуки Ажам»га шоир берган умумий номдир.

Киришда Камол Эраслан аруз ва аруз илми, бу соҳадаги Навоий хизмати ҳақида, жаҳон хазиналаридаги «Мезон ул-авзон»нинг қўлёзмалари ҳақида маълумотлар беради. Асар матни сўнггида нусхалардаги фарқлар (3 бет), матннинг ҳозирги турк тилига ўгирилган матни, аруз вазнлари (5 бет) ва аруз атамалари (71 бет) берилгандир.

¹ Тарж. ар.: Оллоҳ мулкани даҳлсиз ва умрини узун қилсин!

ва аркониға қайси зиҳоф кириб, не навъ тағайнор топқанин битгайлар ва сабт қилгайлар, то барча эл ул баҳр аҳ-волини ва ул вазн ашколини маълум қилгайлар ва алҳақ бу хаёл асру ғариб ва нодир тушубдур, балки жамъи девон тартиб берган шуароға азим ҳаққе собит бўлубдур. Ва бу банданинг дағи тўрт девониғаким, туркча тил билан назм топибдур ва абёти адади йигирми беш мингга яқинлашибдурким, ул Ҳазратнинг ҳумоюн алқобиға рақам топибдур ва музайян бўлубдур ҳам ушбу мазкур бўлгон дастур била тартиб берилибдур.

Чун ул Ҳазратнинг муборак хотирлари шеър бухуру авзониға ва назм қавоиду мезониға мунча мойил эрди, аруз фаннида бу мухтасар сабт бўлди ва анга «Мезон ул-авзон» от кўюлди ва неча қоидау доира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан возии Халил ибни Аҳмад² ва илм устоиди Шамс Қайс³ кутубида ва Хожа Насир Тусий⁴нинг «Меъёр ул-ашъор»ида, балки Ҳазрати Махдумий⁵ наввара марқадаҳу нуран «Аруз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдиким, бу китобға изофа қилдим. Эмди Тенгридин тавфиқ тилаб, ул азизлар руҳидин истимдод қилиб, шуруъ қилилур.

Аммо билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидур, шариф фандур. Невчунким, назм илмининг рутбаси бағоят бийик рутбадур. Андоққи, ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлубдурки, аруз қавоиди била ростдур. Ул жумладин бири бу оятдурким: «Лан таноллуваал бирра ҳатто тунфикуна»⁶дур, «рамали мусаддаси маҳзуф» воқеъ бўлубдур. Ва яна будурким: «Вал-мурсалоти ур-фан, фал-осифати асфан»⁷ким, вазни: «мафъулу фобилотун мафъулу фобилотун»дур, «музореи мусаммани ахраб» воқеъ бўлубдур. Ва яна: «Жанноти аднин фадхуллухо холидин»⁸ким, вазни: «мустафъилун, мустафъилун, мустафъилон»дур ва «ражази мусаддаси музол» воқеъ бўлубдур. Ва Каломуллоҳда кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва Расул саллаллоҳу алайҳи вассаллам аҳодисида дағи ҳам бу тариқ тушубдур. Ул жумладин бири будурким, «ман акрама олимани фақад акрамани»⁹ким, вазни: «мафъулу мафоилун мафойилу фаул»дур ва рубоий вазнида «ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи мажбуб» воқеъ бўлубдур.

Ва Амир ул-мўъминин Али¹⁰ каррамаллоҳу ваҳҳаҳунинг ашъори кўпдур, балки девони бор. Яна машойих ва аймма ва авлиёуллоҳдин ҳам кўп азимуш-шаън элнинг назми, балки девони ва маснавий тариқи била китоблари борким, истишҳодға ҳожат эмас, нечунким, халойиқ қошида равшандурур ва ҳам сўз татвил топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзониға мавқуфдур.

Бас собит бўлдиким, аруз фани шариф фандур. Ва буқим, бу илмни нечун «аруз» дедилар, мухталиф ақвол бор. Ул жумладин, бири била иктифо қилидур. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возиидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир водий

² Халил ибн Аҳмад (ваф. 175/791) – Аруз илмининг асосчиси. Арузга оид асари «Китоб ул-айн» деб аталади. Бир ривоятга кўра у аруз ҳақидаги асарини Маккада, бошқасида Басрада ёзган дейилади.

³ Шамс Қайс – Шамсуддин Муҳаммад бин Қайс Розий (ваф. 628/1230 – 31) Эроннинг Рай шаҳрида туғилган. Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм, Бухоро, Марв, Ироқда яшаган, мўғуллар истилоси йилларида сарсон-саргардонликда машаққатлар чеккан. Унинг «Ал-мўъжам» асари машҳур бўлган.

⁴ Хожа Насир Тусий (597/1200 – 1201 – 672/1273 – 1274) – «Асос ул-иктибос» ва «Меъёр ул-ашъор» номли арузга оид асарлари бор.

⁵ Махдуми Нуран – Абдурахмон Жомийнинг лақаби.

⁶ Тарж- ар.: «Суйган нарсаларингизни инфоқ-эхсон қилиб бермагунингизча ҳаргиз яхшилиққа (жаннатга) етмагайсиз» (Қуръон. «Оли Имрон» сураси, 92-оят).

⁷ «Пайдар-пай юбориладиган шамоллар ва қутирадиган бўронларга қасам» (Қуръон. «Вар-мурсалат» сураси, 21. 1, 2-оятлар).

⁸ «[Тақводор зотлар учун] барча дарвозалари очик мангу жаннатлар бордир. Унга мангу қолғувчи бўлган холларингизда кирингиз» (Қуръон. «Сод» ва «Зумар» суралари. 50 ва 70-оятлар).

⁹ Амир Хусрав Дехлавий – Қаранг: Ушбу китоб, изоҳлар, 311-бет.

¹⁰ Амир ал-мўъминин Али – Ҳазрат Али ибн Абу Толиб (661 йилда қатл қилинган). Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви. У «хулафо ар-рошидин» (тўғри йўлдан борувчи халифалар) деб аталган («Чорёрлар» ҳам дейдилар) дастлабки тўрт халифадан тўртинчиси. Ислондаги икки асосий оқимлардан бири «шиалик»ни ташкил этган ва шиаларнинг биринчи имоми.

эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водийда аъроб уйларин тикиб, жилва бериб, баҳоға киюрурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўеки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» дебдурлар. Байтники уй оти бирла отабдурлар, муносабати муни дебдурларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни ҳайсиятидин кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳзунот ва махфиёти ўрниға ҳам мунда махфий ва мактум хаёлот ва маони топса бўлур, бу муносабатлардин ани «байт» дебдурлар.

Аммо маълум бўлсункин, аруз фани аҳли назм авзони усулининг биносин уч рукнға кўюбдурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дебдурлар.

Сабаб икки навъдур: сабаби хафиф ва ул лафзедур муштамил: бир мутаҳаррик ва бир сокинға, андоқким, май ва най ва гул ва мул. Ва сабаби сақийл ва ул лафзедур муштамил: икки мутаҳаррикка, андоқким, юзи ва кўзи ва хати ва қади.

Ва ватад дағи икки қисмдур: ва ватади мажмуъ ва ул лафзедур: икки бурунқи ҳарфи мутаҳаррик ва бир сўнгқи ҳарфи сокин, андоқким, шажар ва самар ва Хўтан ва Адан. Ва ватади мафруқ ва ул лафзедур: бурунқи ва сўнгқи ҳарфи мутаҳаррик ва ўртанчи ҳарфи сокин, андоқким, хома ва нома ва ноқа ва фоқа.

Фосила дағи икки навъдур: фосилаи суғро ва ул лафзедур: уч ҳарфи мутаҳаррик ва тўртунчи ҳарфи сокин, андоқким, мираким ва юраким. Ва фосилаи кубро ва ул лафзедур: тўрт ҳарфи мутаҳаррик ва бешинчи ҳарфи сокин, андоқким, яшамаған ва кисамаған.

Ва бу арконнинг мажмуи бу калимот таркибида даражадурким: «Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим».

Ва мавзун калом таълиф бу арконнинг ҳеч қайсини то яна бириға мураккаб қилмағайлар, мустаҳсан тушмас. Не сабабдин, андоқким,

б а й т:

*Эй ой, келким, ёрингдурмен,
Фурқат шоми зорингдурмен.*

Ва не автоддин, андоқким,

б а й т:

*Қади ҳавосидин гаҳи шажар сари назар қилай,
Юзи хаёлидин гаҳи чаман сари гузар қилай.*

Ва не фавосилдин, андоқким,

б а й т:

*Мираким, тилаким чу сен ўлдунгу бас,
Не қилай яналар кўрарни ҳавас.*

Пас мавзун калом таълифида бу аркон таркибидин гузир йўқтур ва арабу ажам шуаросининг жамиъ ашъори мураккаб бу аркон ижтимоидиндур ва аруз аҳли ани «афойил» ва «тафойил» дерлар ва ул секкиз фаслға мунҳасирдур:

- 1) Фаълун – ватади мажмуъ тақдими била сабаби хафифқа.
- 2) Фоълун – сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.
- 3) Мафоъийлун – ватади мажмуъ тақдими била икки сабаби хафифқа.
- 4) Мустафиълун – икки сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.
- 5) Фоъилотун – ватади мажмуъ кивурмак била икки сабаби хафиф орасиға.

- 6) Мафоъилатун – ватади мажмуъ тақдими била фосилаи суғроға.
 7) Мутафоъилун – фосилаи суғро тақдими била ватади мажмуъға.
 8) Мафъулоту – икки сабаби хафиф тақдими била ватади мафрукқа.

Ва улча бу секкиз усулдин форсий шеърда касирул-вукуъдур – бешдур: 1) мафоъилун, 2) ва фоъилотун, 3) ва мустафъилун, 4) ва мафъулоту, 5) ва фаъулун. Ва туркча шеърда ҳам улча мулоҳаза қилилибдур, бу аркондин ўзга вукуъ топмас, магар такаллуф била. Ва бу беш аслнинг ҳар бирига неча фаръдурким тағайюрлар сабабидинки, ани арузийлар «зиҳоф» дерлар, ҳосил бўлур. Ул жиҳатдин зиҳоф ва фуруъ орасида бир фасл тартиб берилди.

Фасл. Мафоъийлун зиҳофоти ўн бирдир ва фуруи дағи ўн бирдур. Аммо зиҳофи: 1) «Қабз» – мафоъийлун «ё»сининг исқотидур, то мафоъилун қолғай. 2) «Қаф» – мафоъийлун «нун»унинг исқотидур, то ма-фоъийлу қолғай. 3) «Харм» мафоъийлун «мим»ининг исқотидур, то фоъийлун қолғай ва мафъулун анинг ўрнига битарлар. 4) «Харб» – мафоъийлун «мим»и ва «нун»ининг исқотидур, то фоъийлу қолғай ва мафъулу анинг ўрнига битарлар. 5) «Шатар» – мафоъийлун «мим» ва «ё»сининг исқотидур, то фоъилун қолғай. 6) «Ҳафз» – мафоъийлуннинг охир жузвининг охир сабаби хафифи исқотидур, бас мафоъийлундин мафоъий қолғай ва фаъулун анинг ўрнига кўярлар. 7) «Қаср» – охир жузвининг, яъни сабаби хафиф охирининг исқотидур ва мақобилининг искони бас мафоъийлун мафоъийл бўлғай. 8) «Ҳатм» – «ҳазф» ва «қаср» ижтимои, бас мафоъийлунда мафоъ қолғай ва фаъул анинг ўрнига кўярлар. 9) «Жабб» – икки сабаби хафиф исқотидур, бас мафоъийлундин мафоъ қолғай ва фаъул анинг ўрнига кўярлар. 10) «Залал» – «ҳатм» ва «харм» ижтимоидур, мафоъийлунда бас фоъ қолғай.¹¹⁾ «Батар» – «жабб» ва «харм» ижтимоидур, мафоъийлунда бас фоъ қолғай, фаъ анинг ўрнига кўярлар.

Аммо фуруъи: мафоъилун – мақбуз; мафоъийлу – махфуф; мафаъулун – ахрам; мафаъулу – ахраб; фоъилун – аштар; фаъулун – маҳзуф; мафоъийл – мақсур; аул – аҳтам; фаул – мажбуб; фоъ-асалл; фаъ-абтар.

Фоъилотун зиҳофоти ўндур ва фуруъи ўн беш. Аммо зиҳофоти: 1) «Ҳабн» – аввал жузвининг сабаби хафифининг сокин ҳарфининг исқотидур, бас фоъилотундин фаъилотун қолғай. 2) «Каф» – бешинчи ҳарф исқотидур, бас фоъилотун фоъилон бўлғай. 3) «Шакл» – «ҳабн» ва «каф» ижтимоидур, бас фоъилотун фаъилоту бўлғай. 4) «Ҳазф» – фоъилотунда «то» ва «нун» исқотидур – фоъило бўлур ва фоъилун анинг ўрнига битирлар. 5) «Қаср» – фоъилотунда фоъилот бўлур ва фоъилон анинг ўрнига кўярлар ва баъзи ҳамул «то»ға тағйир бермай мазкур қилурлар. 6) «Қать» – фоъилотунда сўнгги сабаб исқотидур ва ватад сокинининг ҳам исқоти ва моқабли искони, бас фоъил қолғай ва фаълун анинг ўрнига кўярлар, аммо баъзи ани салм дебдурлар. 7) «Ташъис» – фоъилотун ватадининг икки мутаҳаррикидин бирининг неқотидур, то фоъотун қолғай, ё фолотун қолғай, ҳар тақдир била мафъулун анинг ўрнига кўярлар. 8) «Жаҳф» – фоъилотунни ҳабн қилмоқдур ва фосилани исқот қилмоқ, тун қолғай, фаъ анинг ўрнига кўярлар. 9) «Тасбиғ» – охир жузвининг сабаби хафифиға бир ҳарф ортурмоқдурким, фоъилотун фоъилотун бўлғай, фоъилиён анинг ўрнига кўярлар. 10) «Рабъ» – фоъилотунда қать ва ҳабн ижтимоидурким, фаул қолган.

Аммо фуруъи: фаъилотун – махбун; фоъилатун – мақфур; фаъилоту – машкул; фоъилун –

¹¹ Хожа Исмаи Бухорий (ваф. 1437) – Бухорода яшаб ижод қилган шоир. Халил Султон саройида хизмат қилган. Халил Султон зиндонбанд этилгандан сўнг у саргардонликка учрайди. Улуғбек тахтга ўтиргач, Исмаи Бухорийни саройга таклиф этади. Лекин шоир таклифни қабул қилмайди, у узлатни, дарвешлар орасида бўлишни афзал кўради. Исмаи Бухорийнинг 8000 минг байтдан иборат шеърлар девони, «Иброҳим Адҳам» номли маснавийси мавжуд. Шоирнинг тасаввуфий фикрлар, сўфиёна ҳис-гуйғулар билан йўғрилган шеърлари халқ орасида машҳур бўлган. Шоирнинг девонида Улуғбекка (13), Халил Султонга (40) ва Темурий шахзодаларга бағишланган жамъи 75қасида, 466 ғазал, мухаммас, қитъа ва бошқа шакллардаги шеърлари мавжуд. Бу девон 1987 йилда Техронда нашр қилинди. Унга Аҳмад Карамий «Забардаст олим ва порсо ориф» номли (6,5 сах.) сўзбоши ёзган. Сўзбошида таъкидланишича, ирфоний жиҳатдан Исмаи Бухорий шеърлари Ҳофизга ва равонликда Саъдийга ўхшайди. Шоир «Исмаи», «Исмаиуллоҳ», «Насирий» таҳаллусларида ёзган ва охиргисини унга Халил Султон тавсия этган экан.

махзуф; файлун – махбуни мақсур; фоьилун – махбунн махзуф; фаьлун – мақту; мафьулун – мушаъас; фаьлои – мақтуи мусаббаъ; фаул – марбуъ; фоилиён – мусаббағ; фалиён – махбуни мусаббағ; фоъ – мажхуфи мусаббағ; фаъ – мажхуф.

Ва мустафьилун зихофоти тўккуздур ва фуруъи ўн тўрт. Аммо зихофоти: 1) «Хабн» – мустафьилунда мутафьилун бўлур, мафоьилун анинг ўрнига кўярлар. 2) «Тай» – мустафьилуннинг тўртунчи ҳарфининг исқотидур, мустаьилун қолур, муфтаьилун анинг ўрнига кўярлар. 3) «Қатъ» – мустафьилуннинг «нун»ининг исқотидур ва «лом»ининг искони, мустафьил қолур, мафьулун анинг ўрнига кўярлар. 4) «Тахлиъ» – мус-тафиьлунда «хабн» ва «қатъ» ижтимоидур, мутафьил қолур, фаьулун анинг ўрнига кўярлар. 5) «Ҳазаж» – мустафьилуннинг ватади исқотидур, мустаф қолур, фаьлун анинг ўрнига кўярлар. 6) «Рафъ» – бир сабаби; хафиф исқотидур, ул жузвдинким, аввали икки сабаби хафифдур, бас мустафьилундин тафьилун қолғай, фоилун анинг ўрнига кўярлар. 7) «Хабл» – мустафьилундин «син» ва «фо» исқотидур, яъни «хабн» ва «тай» ижтимоидур, мутаьилун қолур, фаьилатун анинг ўрнига кўярлар. 8) «Изола» – мустафьилуннинг охиридаги ватади мажмуъга бир сокин орттурмоқдур, мустафьилон бўлур. 9) «Тарфил» – мустафьилуннинг ватади мажмуъига бир сабаби хафиф изофа қилмоқдур, мустафьилотун бўлур, мустафьилотун анинг ўрнига кўярлар.

Аммо анинг фуруъи: мафоилун – махбун; муфтаилун-матвий; мафьулун – мақтуъ; фаулун – мухаллаъ; фаьилун – махзуз; фоилун – марфуъ; файлатун – махбул; мафоилон – ватвийи музол; мустафьилен – музол; файлатон – махбуни музол; мафоилотун – махбуни мураффал; муфтаилотун – матвийи мураффал; мустаьилотун – мураффал.

Мафьулоту зихофоти тўккуздур ва фуруъи ўн тўрт. Аммо зихофоти: 1) «Хабн» – мафьулотуда мафьулоту бўлур ва мафоьилу анинг ўрнига кўярлар. 2) «Тай» – мафьулотуда мафьилоту бўлур, фоилоту анинг ўрнига кўярлар. 3) «Хабл» – мафьулотуда «хабн» ва «тай» ижтимоидур, маьилоту бўлур, файлоту анинг ўрнига кўярлар. 4) «Вақф» – мафьулоту «то»сининг исконидур, мафьулон анинг ўрнига кўярлар. 5) «Кашф» – мафьулоту «то»сининг исқотидур, мафьулун анинг ўрнига кўярлар. 6) «Салм» – мафьулоту ватадининг исқотидур – мафьу қолур, фаьлун анинг ўрнига кўярлар. 7) «Жадъ» – мафьулотунинг, иккала сабабининг исқоти ва «то»сининг исконидур – лот қолур, фоъ анинг ўрнига кўярлар. 8) «Наҳр» – мафьулотунинг иккала сабаби ва «то»сининг исқотидур – ло қолур, фаъ анинг ўрнига кўярлар. 9) «Рафъ» – мафьулотунинг бурунқи сабабининг исқотидур, улоту қолур, мафьулу анинг ўрнига кўярлар.

Аммо анинг фуруъи; мафойилу – махбун; фоилоту – матвий; файлоту – махбул; мафьулон – мавқуф; мафьулун – мақшуф; фаулун – махбуни мақшуф; фаулон – махбуни мавқуф; фаьлун – аслам; фоилон – матвийи мавқуф; фоилун – матвийи, мақшуф; файлун – махбуни матвийи мақшуф; мафьулу – марфуъ; фоъ – маждуъ; фаъ – манхур.

Ва фаулуннинг зихофоти олтидур, фуруъи ҳам олти. Аммо зихофоти: 1) «Қабз» – фаулунда фаулу бўлур, «лом» замми бирла. 2) «Қаср» – фаулунда фаул бўлур, «лом» сукуни била. 3) «Ҳазф» – фаулунда фау бўлур, фаул анинг ўрнига кўярлар. 4) «Салм» – фаулунда «фо» исқотидур, улун қолур; фаьлун анинг ўрнига кўярлар. 5) «Сарм» – : фаулунда «фо» ва «нун» исқотидур, улу қолур, фаьлу анинг ўрнига кўярлар. 6) «Батар» – фаулунда ватади мажмуъ исқотидур, лун қолур, фаъ анинг ўрнига кўярлар. Аммо анинг фуруъи: фаулу – мақбуз; фаулу – мақсур; фаул – махзуф; фаьлун – аслам; фаьлу – асрам; фаъ – абтар.

Фасл. Чун авзон ва баъзи зихофот фуруъиким, муҳтожун илайҳ эди, билинди. Эмди билким, бухуреки баъзининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўккуздур, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросиға миллати истиъмолдин ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулойим таълиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда кайфа маттафақ назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зобитасидин бевукуф эрмишлар, то бу вақтда Тенгри иноятидин турк тили била шеър ажам шуаросиға махсус бухур

ва авзон дағи назм силкиға кирди.

Аммо бухур асомиси: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, муқтазаб, мужтасс, сарийъ, жадид, қарийб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик.

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси икки мухталиф жузвгадур, бири хумосий ва бири субоий.

Тавил ажзоси икки қатла: «фаулун мафойилун (фаулун мафойилун)»дур, андоқким

б а й т:

*Десам оразу зулфунг ул ўтдур, тутундур бу,
Дер ондин санга куймак, бу бирдур қаро қайғу.*

«Фобилотун фобилун»дур, андоқким,

б а й т:

*Чехрадин бурқаъ очиб ўтқа куйдурдунг мани,
Чун кул ўлди пайкарим, кўкка совурдунг мани.*

Ва басит ажзоси икки қатла: «мустафъилун фобилун мустафъилун фобилун»дур, андоқким,

б а й т:

*Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш.*

Вофир ва комил биноси субонётгадур: мураккаб беш мутаҳаррик ва икки сокидин. Вофир ажзоси мусаддасда олти қатла «мафоилатун», андоқким,

б а й т:

*На фурқат эрур сенсизин ўртанур юраким,
Не бўлғай агар манга гузар айласанг, мираким.*

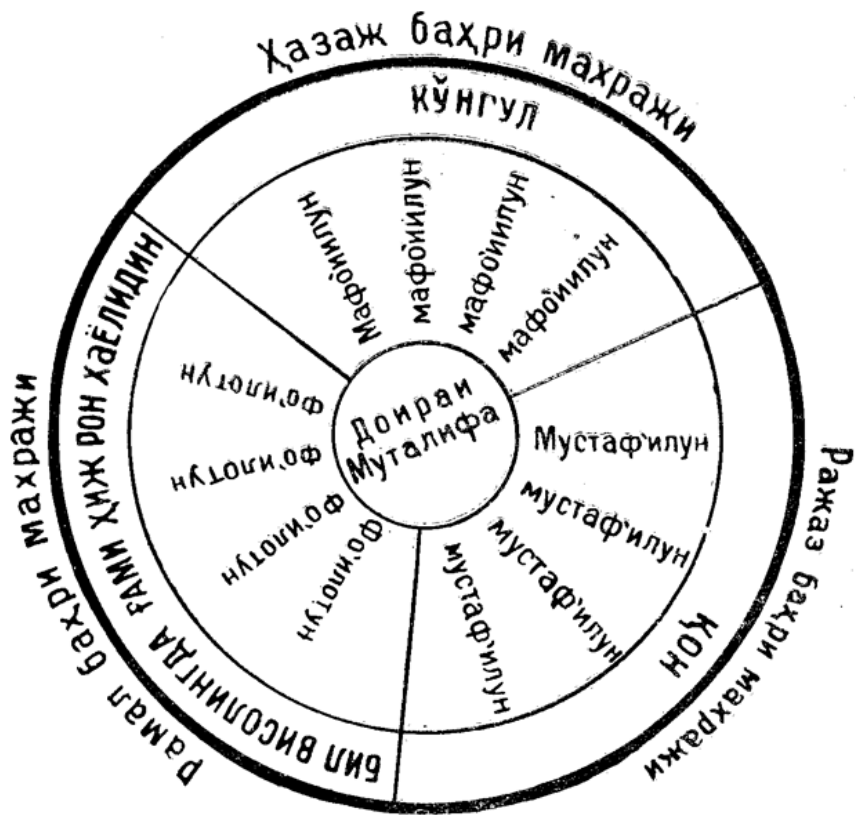
Ва комил ажзоси ҳам мусаддасда олти қатла «мутафобилун»дур, андоқким,

б а й т:

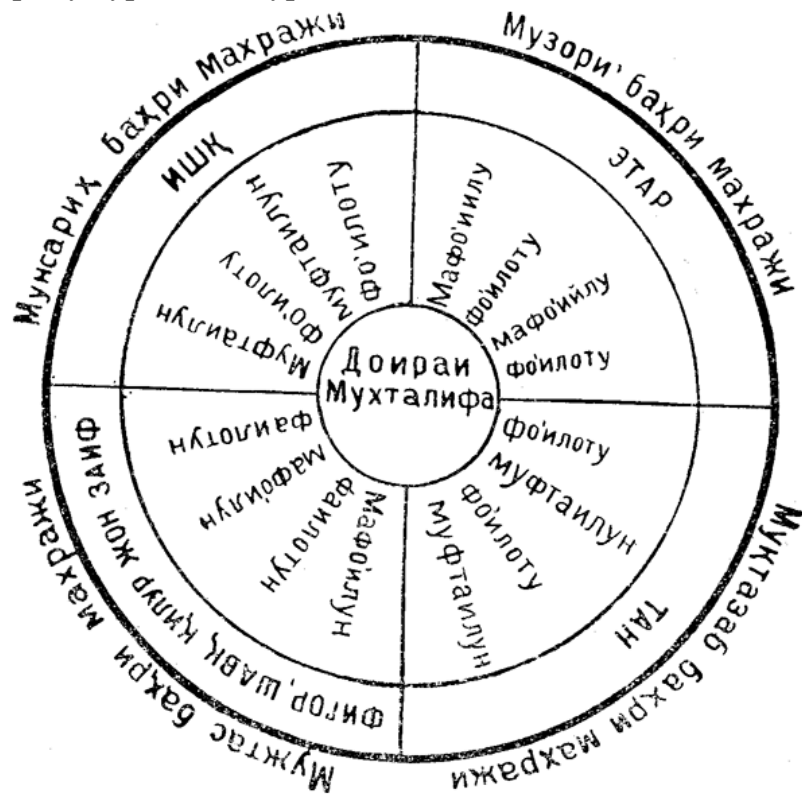
*Не бало эмиш сенинг ул хиром ила қоматишг,
Гаҳи суръатинг, гаҳи ноз бирла иқоматинг.*

Ва ажам шуаросиға бу беш бихордаким, мазкур бўлди, назм оз воқеъ бўлмиш бўлғай.

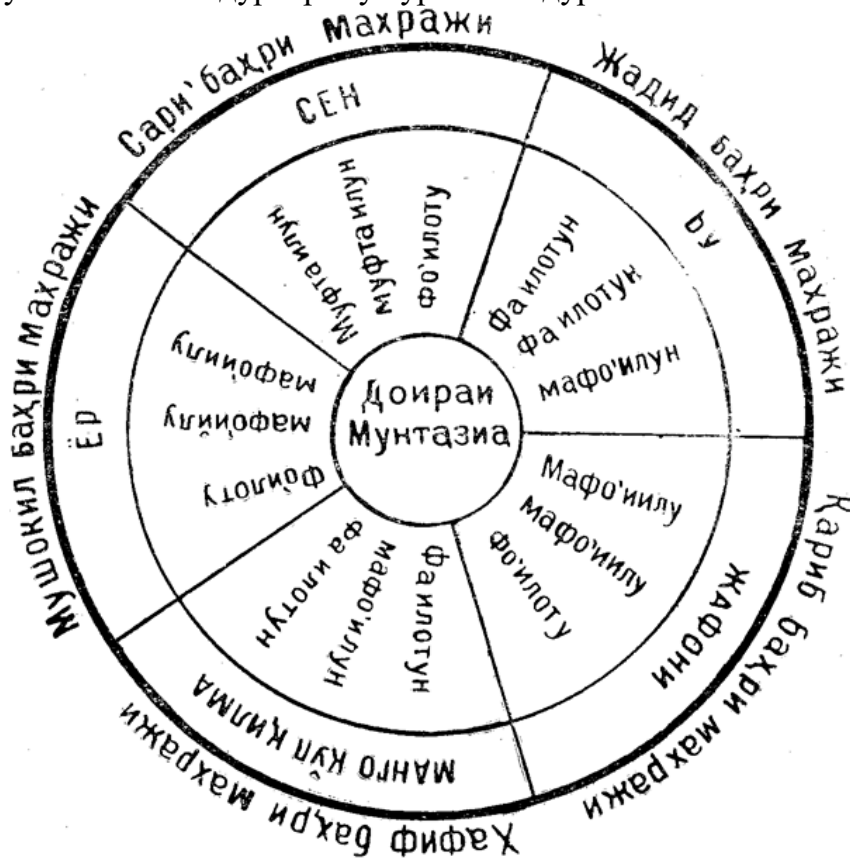
Аммо ҳажаз ва ражаз ва рамал биноси тавил ва мадид ва баситнинг субоийетиғадур. Ҳазажи мусаммани солимда секкиз қатла «мафобийлун»дур, ва ражаз ажзоси саккиз қатла «мустафъилун»дур ва рамал ажзоси саккиз қатла «фобилотун»дур. Ва бу баҳрни бир доираға кўюбдурлар ва ул доирани «Муъталифа» дебдурлар. Ва ул бу сурат била дурур:

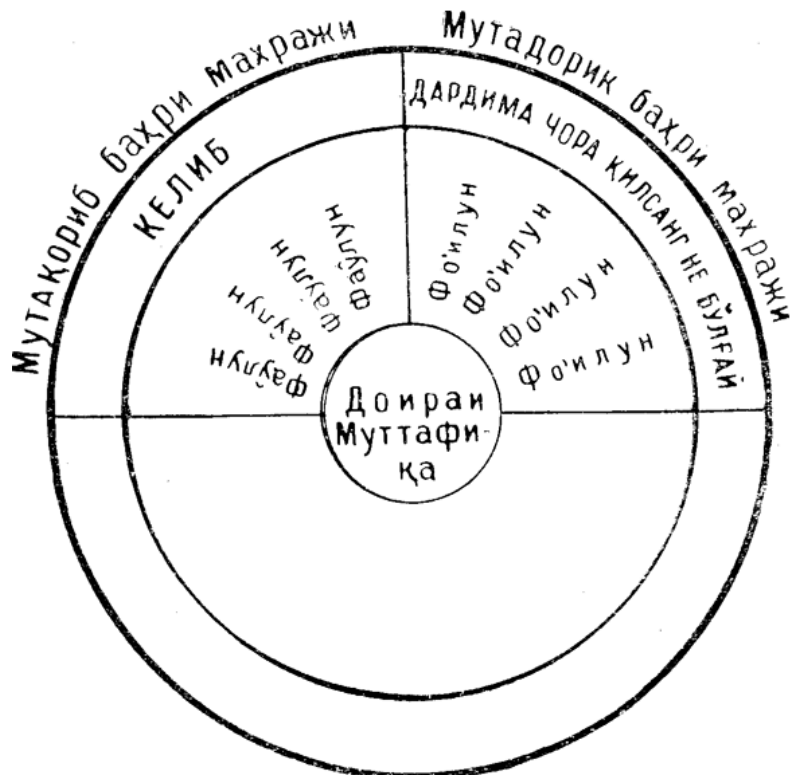
Мунсариҳ ва музориъ ва муқтазаб ва мужтасс ва сариъ ва жадид ва қарийб ва хафиф ва мушокил биноси субоиётқадурки, анда ихтилофдур, салимларин бир доирада жамъ қилмайдурлар. Аммо мунсариҳи матвий ва музориъи матвий ва макфуф ва муқтазаби матвий ва мужтасси макфуф ва махбунники, мусамманул-ажзодурлар, бир доираға қўюб, ул доирани «Мухталифа» дебдурлар. Бу сурат биладур:

Ва сариъи матвий ва жадида махбун ва макбуз ва қарийби макфуф ва матвий ва хафифи дифис махбун ва макбуз ва мушокили макфуфу мақсурки мусаддасул-ажзодурлар, бир доираға қўюб, ул доирани «Мун-тазиа» атабдурлар. Бу сурат биладур:

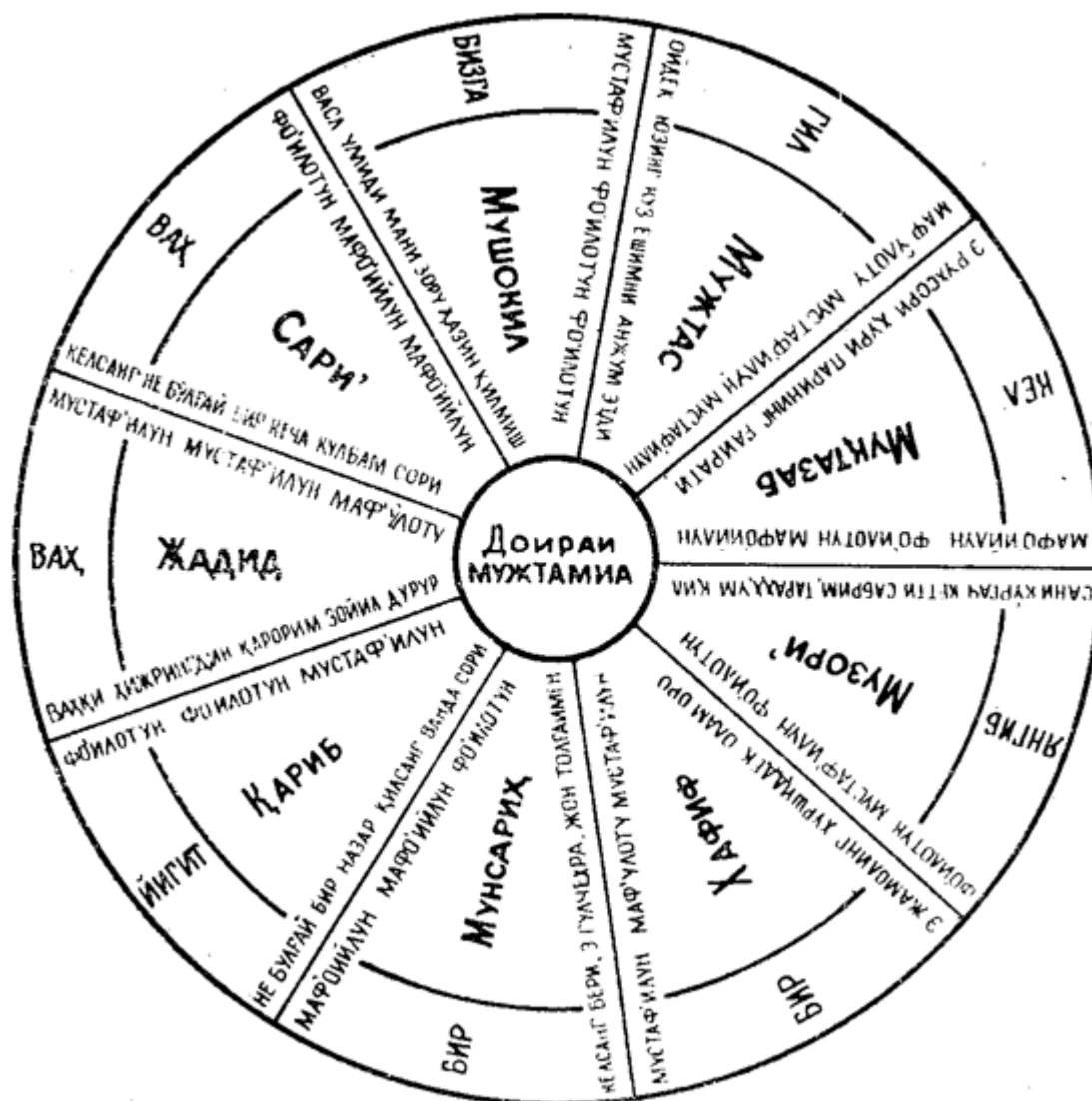

Ва мутақориб ва мутадорик ажзоси хулосиёткадурки, мураккаб уч мутаҳаррик ва икки сокиндурлар. Мутақориб ажзоси секкиз қатла «фаъълун» ва мутадорик ажзоси секкиз қатла «фаълун» ва бу икки баҳрни бир доирада қўюб, отин «Муттафиқа» дебдурлар. Бу сурат биладур:

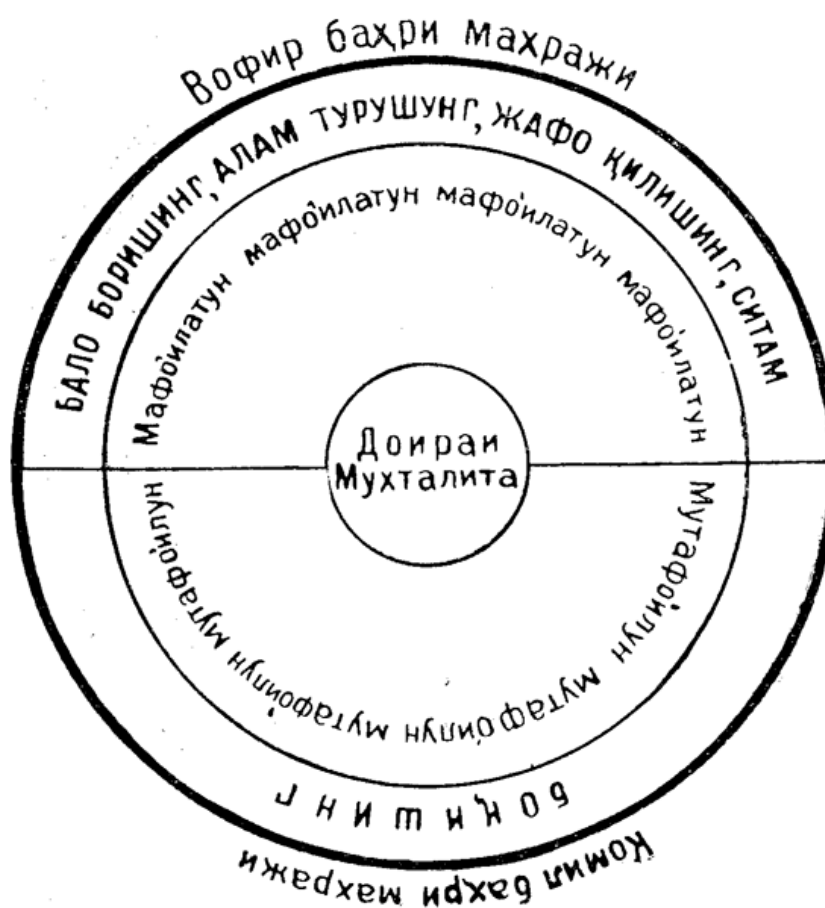

Агар мунсарих ва музориъ ва муқтазаб ва мужтасс бахрига зиҳофот йўл бериб, мусамман қилиб, бир доира қўюбдурлар ва сарий ва жадид ва қарийб ва хафиф ва мушокил бахрига дағи зиҳофот дохил қилиб, яна бир доира қўюбдурлар. Аммо буларнинг солиминики, анга ҳеч зиҳоф кирмамиш бўлғай, ҳеч доирага тартиб била забт қилмайдурлар.

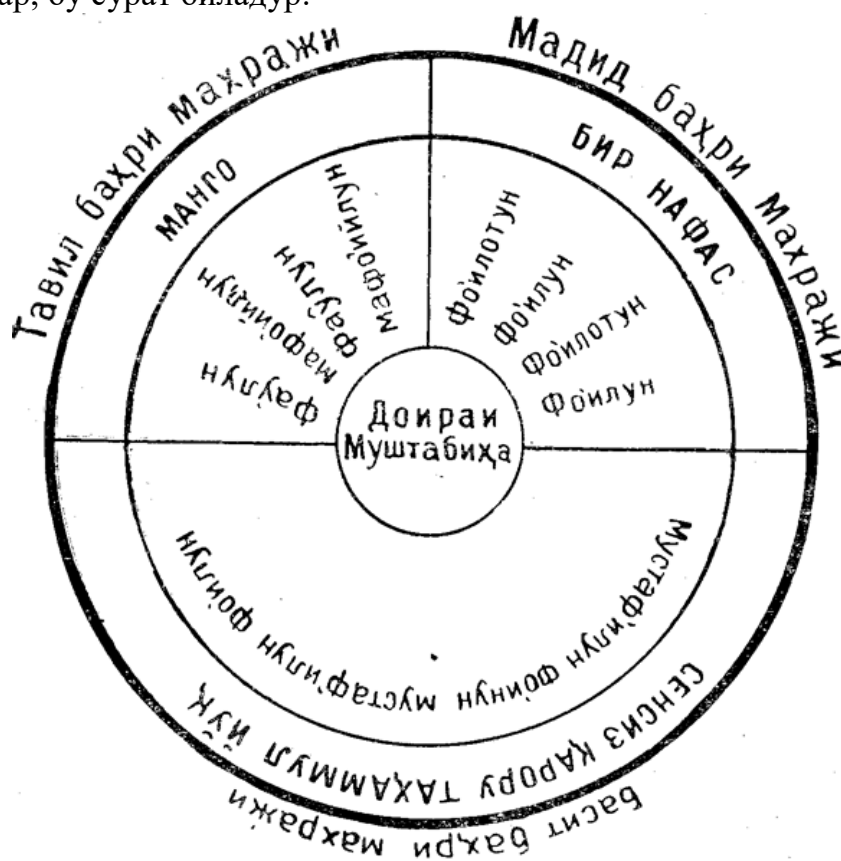
Бу мазкур бўлган тўққуз асл бахрнинг солиминики, зиҳофот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир доираи азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисраъдин ҳам истихроҷ қилиб, ул «Доираи мужтамиа» дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим ва ул бу навъ сурат биладур, хоказо:

Ва комил баҳри била вофир баҳрида чун назм кам воқий бўлубдур, агар солим ва матбуъ баҳрлардур, аммо доирасиға оз таъарруз қилибдурлар, ул икки баҳрға дағи доира қўюлди ва анинг отин «Доираи мухталита» дейилди, бу сурат биладур:

Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри араб шуаросининг махсусидур, алар арузларида доираға киюрубдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бир доираға киюруб, бу мухтасарға дохил қилидиким, ул доирадин орий бўлмағай ва ани «Доираи муштабиқа» дебдурлар, бу сурат биладур:

Фасл. Шеър тақтиъи иборат андиндурким, байт алфозини бир-биридин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушгай ул бихорнинг афобийлидин биригаким, ул байт баҳрда воқидур ва тариқи будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсиға воқиб бўлғай, йўқким, аҳволиғаки, ул фатҳа ва замма ва касрадур ва малфуз эътибор қилғай, йўқки мактуб ва ҳар ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмағай, тақтиъда ҳисобға киргай, нечукким, мушаддад ҳуруф ва «алиф»декки, «ҳамза» ишбоъидин ҳосил бўлур, андоқким,

м и с р а ь:

Кетти улким, сендин ором истагайман, эй кўнгул.

Тақтиъи: Кетти улким – фоилотун – сендин ором – фоилотун – истагаймен, фоилотун – эй кўнгул – фоилун – ким мулоҳаза қилилса бу мисраъда ўн тўрт ҳарфи тақтиъ қилурда хориж бўлур. Ва ул «ё»ларким, хастае ва бастае ва ёрае ва оворае ва ёнае лафзидек танкир ва сифат ҳолида зоҳир бўлур, тақтиъ чоғи дохил қилурлар, андоқким,

б а й т:

*Хастаеким, бастаи ул зулф эрур,
Уйла йўқ девонаи фарзонае.*

Тақтиъи: Хастаеким фоилотун – бастаи ул – фоилотун зулф – эрур – фоилун. Уйла йўқ де – фоилотун – вонаи фар – фоилотун – зонаи – фоилун.

Аммо улча китобатда бордур ва лафзда йўқтур – «атфи вовий»дек мисли: жону жаҳон ва заммаи лаёнийи вовийдек, мисли: бу ва йу ва заммаи ишбойи вовийдек, мисли: хобу хўрд; андоқки, бу мисол уча-ласига шомилдур,

м и с р а ь:

Хўрду хобим бу дабистон олмиш.

Ҳамул ўтган дастур била тақтиъ қилилур. Яна «ҳо» ҳарфики, талаффузга кирмаски: ваҳж ва хора ва ёрадек, агар байт ўртасида воқиб бўлса, тақтиъдин соқит бўлур ва агар байт охирида тушса, сокин ҳарф ҳисобиға кирар, андоқким,

ш е ь р:

*Чунки ул юз гуле эрур тоза,
Тоза гулга не ҳожат гоза.*

Яна «нун» ҳарфидур, ҳар «нун»ки, «вов» ва «алиф» ва «ё»дин сўнгра воқиб бўлсаки, моқабл ҳаракати аларнинг ўз жинсидин бўлса, агар байт ўртасида тушса ва анга ҳаракат ориз бўлса, тақтиъдин соқит бўлур, андоқким,

м и с р а ь:

Жонон мани маҳзунга қилурким пинҳон.

Яна «то» ҳарфидур. Ҳар «то»ки андин бурун бир сокин ҳарф бўлғай «маст», «аласт»дек, чун байт ўртасида бўлса, бир мутаҳаррикка маҳсубдур ва агар байт охирида тушса, бир сокин ҳисобиға кирар, андоқки,

м и с р а ь:

Лаълинг майидин эрур кўнгул масти аласт.

Яна ҳар сокин ҳарфиким, яна бир сокиндин сўнгра воқиб бўлса, андоқким,

м и с р а ь:
Яна ёр айлади бедоде бунёд.

Ва ҳар «то»ки яна андин бурун икки сокин бўлғай, агар байт ўртасида тушса ва талаффузга кирса, ўз моқабли била, ҳар бири бир мутаҳаррик ҳисобиға кирарлар, андоқким,

м и с р а ь:
Ғам юкидин кўнгулда кўфтидурур.

Ва агар байтнинг охирида тушса, ҳар ҳол била тақтиъда соқит бўлур, невчунким, аруз авзонида уч сокин ҳеч ваҳж била жамъ бўлмас, андоқким,

м и с р а ь:
Жаҳон бўлмасун дўст гар бўлмаса дўст.

Ва ҳам бу навъдур «бо» ҳарфи Гаштосб била Лўҳросбда.

Ва яна «алиф»дур, ҳар мутаҳаррик «алиф»ким, анинг ҳаракатин муқбилиға нақл қилсалар, тақтиъ(да) соқит бўлур, андоқким,

м и с р а ь:
Ман агар ёрдин айрилмасам эрмасдур тонг.

Яна «ё» ҳарфидур, чун «ё» ҳарфидан сўнгра мутаҳаррик «алиф»ким, машқда бўлғай, чун талаффузга кирмағай, тақтиъдин соқит бўлғай, андоқким,

м и с р а ь:
Борди ул шўху кетти ши мендин.

Ва яна аксар малфуз ҳарфиники, ғайри мактубдур ва мактуб ҳарфиники, ғайри малфуздур, бу мазкур бўлган ҳуруфға мунҳасир билмағайлар.

Яна туркча алфоздурким, анда «алиф» ва «вов» ва «ё» «фатҳа» ва «замма» ва «касра» ҳаракати ўрниға битилурки, бу ҳеч маҳалда ҳарф ҳисобиға кирмас, балки ҳаракат ўрнигадурур, магар баъзи ердаким, байтнинг охирида тушган ва ани заруратдин қофия қилмиш бўлғайлар, андоқким,

б а й т:
*Белингу зулфунг хаёлин шарҳ этармен мў-бамў,
Ташнадурмен лаълингга то бордурур жонимда сув.*

Яна ортукси «нун»лардурким, сўз иртиботи учун: замойирда «нинг» лафзида битилур, мисли «онинг» ва «менинг» ва «сенинг» лафзида, андоқким,

б а й т:
Эй кўнгул, билгилки бу жон не сенингдур не менинг,

Балки онингдур десанг кимнинг дейинким ёрнинг.

Ва бу мазкур бўлгон алфознинг «коф»ларидурким, «коф» ўрнига битилур, аммо талаффузга «коф» ўрнига кирмас. Ва яна «нун» била «коф»лардурким онинг ва менинг ва тонг ва ўнг ва сўнг ва нанг ва танг лафзида воқиьдурким, барчаси тактиьда соқит бўлур.

Чун му муқаддимот баёнига кирди, аммо билмак керакким, бу саноат арбоби аввалги мисраънинг бурунқи жузвин «садр» дерлар, сўнгги жузвин «аруз» дерлар ва сўнгги мисранинг бурунқи жузвин «ибтидо» дерлар ва сўнгги жузвин «зарб». Ва улча «садр» ва «аруз» ва «ибтидо» ва «зарб» орасидадур, ани «ҳашв» дерлар ва ҳар байтки, анинг тактиьда зиҳофе воқиь бўлмайдур, они «солим» дерлар.

Энди ҳар бирининг солимин ва ё зиҳофиким, анга кириб, ани солимлиғидин чиқорибдурки, андин баъзи матбуъ тушубдур ва баъзи номатбуъ тартиб била адо қилилур.

Чун ҳажаз ва ражаз ва рамал баҳри бурунқи доирага кирдиким, «муъталифа»га тасмия топти ва бурунроқ ҳазаж мазкур бўлди, андин ибтдо қилилур.

(ҲАЗАЖ БАҲРИ)

(Ҳазажи мусамман)

Ҳазажи мусаммани солим ул-аркон

*Зиҳи мулкунгинг ўн секиз мингидин бир келиб олам,
Бу олам ичра бир уйлук қулунг Ҳавво билан Одам.
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун*

Ҳазажи мусаммани мусаббағ

*Майи лаълингга гўёким, ҳаёти жон эрур мамзуж-
Ки, ул эрмас-зулоли чашмаи ҳайвон эрур мамзуж.
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун, мафоъийлун*

Ҳазажи мусаммани маҳзуф

*Зиҳи қаддинг ниҳоли бутуб жон гулшани дин,
Юзунг меҳри кўнгулга кириб кўз равзанидин.
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун*

Ҳазажи мусаммани ахраб

*То кўз била кўнглумни ул гамза мақом этмиш,
Қонимни ҳалол айлаб, уйқумни ҳаром этмиш.
Мафъулу мафоъийлун мафъулу мафоъийлун*

Ҳазажи мусаммани макфуфи максур

*Зиҳи қадду юзунг кўрса уётлиғ парию ҳур,
Десам сарву гул эрмас, бу муҳиқмен доғи маъзур.*

Мафоъийлу мафоъийлу мафоъийлу мафоийл

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи максур

*Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшиод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолау фарёд.
Мафъулу мафоъийлу мафоъийлу мафоъийл*

Ҳазажи мусаммани макфуфи маҳзуф

*Кўзунгдек қони наргис, юзунгдек қони гулшан?
Энгингдек қони насрин, қадингдек қони савсан?
Мафоъийлу фаулун мафоъийлу фаулун*

Ҳазажи мусаммани макфуфи максур аруз ва зарб

*Жамолингга неча боқсам эрур хуснинг фузунроқ,
Хаёлингга неча туисам бўлур фикрим узунроқ.
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун мафоийл*

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуф

*Ортар манга ҳайрат гар онинг хуснига кўз солсам,
Ўртар мани гайрат гар ўртар чоғда боқиб қолсам.
Мафъулу мафоийлу мафоийлу мафоийлун*

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

*Ишқ ичра қони мен киби зеру забар ўлгон?
Ҳар кимки йўқ андин батар ўлгон, батар ўлгон.
Мафъулу мафоъийлу мафоъийли мафулун*

Ҳазажи мусаммани аштари маҳзуф

*Эй хатинг муанбар, вэй қадинг санубар,
Раҳм қилки, бўлдум фурқатингдин абтар.
Фоилун фаулун фоилун фаулун*

(ҲАЗАЖИ МУСАДДАС)

Ҳазажи мусаддаси солим

*Зиҳи рухсоринг олида қуёш тийра,
Қуёшдин йўқки ондин эл кўзи хийра.
Мафоъийлун мафоъийлун мафоъийлун*

Ҳазажи мусаддаси максури аруз ва зарб

*Унутмоғилки, то ҳажр этди бедод,
Мани бир нома бирла қилмадинг ёд.
Мафъийлун мафъийлун мафъийл*

Ҳазажи мусаддаси маҳзуфи аруз ва зарб

*Ики кўз манзилинг, эй моҳ маҳмил,
Кўнгулга азм қил манзил-баманзил.
Мафъийлун мафъийлун фаулун*

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи садр ва ҳашв

*Бог ичра чу гарм бўлди бозоринг,
Юз нажҳ ила бўлди гул харидоринг.
Мафъулу мафъийлун мафъийлун*

Ҳазажи мусаддаси ахраби макфуфи садр ва ҳашв

*Эй ҳусин жаҳон ичра бало солгон,
Қатл этгали халқ узра сало солгон.
Мафъулу мафъийлу мафъийлун*

Ҳазажи мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф

*Гар қад будур, эй сарви суманбар,
Тубий санга бир бандаи чокар.
Мафъулу мафъийлу фаулун*

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи максур

*Эй лаъли лабинг учун фидо жон,
Қолмиш ул ики лабинг аро жон.
Мафъулу мафъийлун мафъийл*

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф

*Сансиз манга умру жон керакмас,
Ҳажринг аро хону жон керакмас.
Мафъулу мафъийлун фаулун*

Ҳазажи мусаддаси ахрами аштари маҳзуф

*Рухсоринг гул киби очилмиш,
Ашким ҳам жоладек сочилмиш.
Мафъулун фоъилун фаулун*

Ҳазажи мусаддаси ахрами аштари солими аруз ва зарб

*Келгилким, ҳажр аро ҳазиндурман,
Ишқингдин гамга ҳамнишиндурман.
Мафъулун фоъилун мафоъийлун.*

(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

Ҳазажи мураббаъ араб шуароси даъбидур:

*Санга ул турраи ҳинду,
Манга солмиш қаро қайғу.
Мафоъийлун мафоъийлун
Мафоиылун мафоиылун.*

Ахрам зиҳофотининг амсоли (ва) ахраб зиҳофотининг амсоли.

Рубоий вазниким, ани «ду байтий» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳриниинг «ахрам» ва «ахраб»идин истихроҷ қилибдурлар ва ул вазнедур асру хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят латофатидин икки байтга ихтисор қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибдур ва мажмуъи икки қисмга мухтасардур.

Бири улки, аввалқи жузви «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «харм» қилибдурлар ва ани «ахрам» дерлар. Ва бу ўн икки навъ келур.

Яна бири улки, аввалқи жузви «мафъулу» бўлғайки, ҳазажнинг биз жузвин «харб» қилибдурлар ва ани «ахраб» дерлар. Бу ҳам ўн икки навъ келур. Аммо –

Ҳазажи ахрам

*Ё раб, не офатдур ул ҳусну жамол-
Ким йўқтур ер ила жаҳон ичра мисол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул
Мафъулун мафъулу мафоиылу фаул*

*Минг қатла шукрин десам оз эрур,
Гар бўлса бир замон манга коми висол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул
Мафъулун фоъилун мафоъийлу фаул*

*Эй сенсиз умрумдин осойиш йўқ,
Кўз истарким, кўрса жамолинг тўқ.
Мафъулун мафъулун мафъулун фоъ
Мафъулун мафъулу мафоъийлун фоъ*

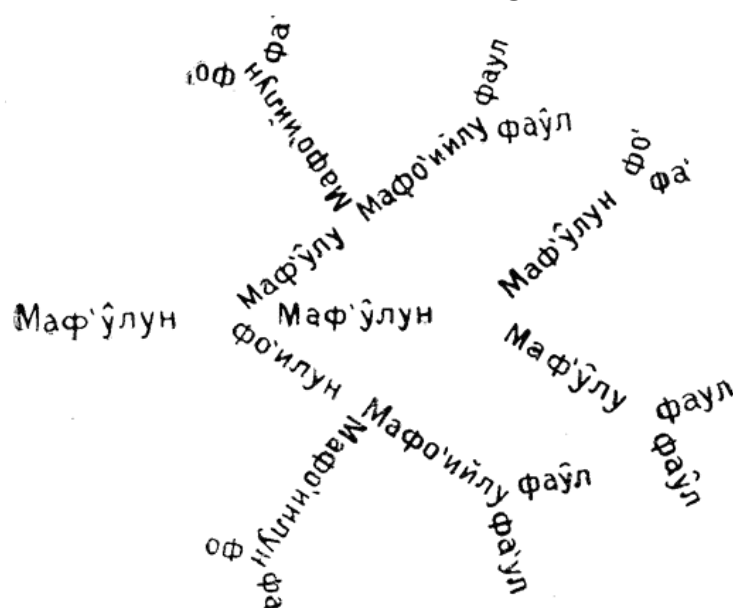
*Келгилки, бир қатла узорингни кўрай-
Ким ҳажринг кўп урди бу кўкусмга ўқ.
Мафъулун мафъулу мафоъийлу фаул
Мафъулун фоъилун мафоъийлун фоъ*

*Эй маҳваш, ўткай бу саркашлик ҳам,
Раҳм айлаб бу қулга жафони қил кам.
Мафъулун мафъулун мафъулун фаъ
Мафъулун мафъулу мафоъийлун фаъ*

*То Тенгри асрагай халойиққа сени,
Айлармен юз дуо сенинг сори дам.
Мафъулун фаъулун мафоъийлу фаул
Мафъулун фоъилун мафоъийлун фаъ*

Ҳажаз баҳрида «аҳрам» зиҳофотида ўтган уч рубоийким, ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдиким, ўн икки вазн бўлур, бу шажарада жамъдур.

АХРАМ ШАЖАРАСИ

Аммо – Ҳазажи ахраб

*Эй сандин ўлуб бағрим ҳам кўксум доғ,
Кўнглум ўту ул ўтқа тўкуб ашким ёғ.
Мафъулу мафоъийлун мафъулун фоъ
Мафъулу мафоъийлу мафоъийлун фоъ*

*Тан ўлса гаминг ичра жонингга фидо,
Жон куйса муҳаббатингда сен бўлгил соғ.
Мафъулу мафоъийлун мафъулу фаул
Мафъулу мафоъийлун мафоъийлун фоъ*

* * *

*Бир лаҳза кўнгул сенсиз ҳолин билмас,
Жаврингни кўнгулга, эй париваши, қил бас.
Мафъулу мафоъийлун мафъулун фаъ*

Мафъулу мафоъийлун мафоъийлун фаъ

*Ҳажрингда фигонимга улус нола қилур,
Қил ҳолима раҳмким, эрурман бекас.
Мафъулу мафоъийлу мафоийлу фаул
Мафъулу мафоъийлу мафоъийлун фаъ*

* * *

*Эй шўх, бизнинг сори бир айла назар-
Ким оҳу фигон ўти чекар кўкка шарар,
Фаъулу мафоъилун мафъулу фаул
Мафъулу мафоъийлун мафоъийлу фаул*

*Ё васл ила кўнглумга қарин айла мурод,
Ё қатл ила қўйма бу ҳаётимга асар.
Мафъулу мафоилун мафоъийлу фаул
Мафъулу мафоъийлу мафоъийлу фаул*

«Ҳазаж» баҳрида «аҳраб» зиҳофотида ўтган, яна уч рубоийким, ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдик, бу ҳам ўн икки вазн бўлур, бу шажарада жамъдур.

Бурунқи доиранинг иккинчи баҳрн ражаз баҳридурур, бу дурур.

(РАЖАЗ БАҲРИ)

Ражazi мусамман

Ражazi мусаммани солим

*Вайронаедур масканим, андин манга бисёр гам,
Оҳим била эшикда ўт, ашким билан девор нам.
Мустафълун мустафълун мустафълун мустафълун*

Ражази мусаммани матвийи махбун

*Кел бери, эй рашки қамар, лаъли лабинг тунги шакар,
Фурқатинг ўтида кўнгул чекти сипеҳр узра шарар.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун муфтаилун*

Ражази мусаммани матвийи махбун

*Гар аламимга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай,
Ваҳ, гамима шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.
Муфтаилун муфобилун муфтаилун мафобилун*

Ражази мусаммани махбуни матвий

*Манга кўнгул ҳажринг аро зордур, эй рашки пари,
Юзунгни кўргузгилу, айла гуссадин жонин бари.
Мафобилун муфтаилун мафобилун муфтаилун*

Ражази мусаммани махбуни мактуъ

*Тенгри учун қайда эдинг рост де, эй сарви сиҳи,
Фурқатинг ўтидин манга риоят айла гаҳ-гаҳи.
Мустафълун мустафълун мафобилун мафбулун*

Ражази мусаммани матвийи махбуни мактуъ

*Сарв нечук дейин сеники, йўқ анга гулранг юз,
Нахл нечук дейин сеники, йўқ анга ширин сўз.
Муфтаилун мафобилун муфтаилун мафбулун*

(РАЖАЗИ МУСАДДАС)

Ражази мусаддаси солим

*Ҳажрингда, эй гулчеҳра, беҳад зорман,
Қон ичра гарқа гул киби афгорман.
Мустафълун мустафълун мустафълун*

Ражази мусаддаси мактуъ

*Эй ишиқинг ичра одатим маҳзунлуқ,
Ҳажрингда даъбу сийратим мажнунлуқ.
Мустафълун мустафълун мафбулун*

Ражази мусаддаси матвийи музол

*Келки, фироқингда кўнгул бўлди ҳазин,
Айлама мунча манга бедол ила кин.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилон*

Ражази мусаддаси матвийи мактуъ

*Кўргали ҳуснунгни сенга ҳайронмен,
Водийи ҳасрат аро саргардонмен.
Муфтаилун муфтаилун мафъулун*

Ражази мусаддаси махбун

*Юзунг қамар, қадинг шажар, лабинг шакар,
Манга булар хаёлидин не хобу хўр.
Мафъилун мафъилун мафъилун*

Ражази мусаддаси матвийи махбун

*Ваҳки, яна фурқатинг ичра туиммишам,
Ўлгали бу фурқат аро ёвушмишам.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун*

(РАЖАЗИ МУРАББАЪ)

Ражази мураббаи солим

*Сенсиз ишим фарёд эрур,
Ўз жонима бедод эрур.
Мустафъилун мустафъилун
Мустафъилун мустафъилун*

Учинчи баҳри рамал баҳридир.

(РАМАЛ БАҲРИ)

(Рамали мусамман)

Рамали мусаммани солим

*Келки, ишқингдин кўнгулда йўқтурур сабру қарорим
Бошима еткур қадамким, ҳаддин ошти интизорим.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун*

Рамали мусаммани мақсур (аруз ва зарб)

*Ваҳ, не ҳолатдурки, мен ҳар неча кўргузсам ниёз,
Эй маҳи бадмеҳр, сандин зоҳир ўлмас гайри ноз.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон*

Рамали мусаммани маҳзуф

*Қосидеким, еткурур кўнглумга жонондин хабар,
Уйладурким, бергай ўлгон жисмга жондин хабар.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун*

Рамали мусаммани маҳбун

*Субҳи давлат юзунг, эн, тавсани гардун, санга ашҳаб,
Тожинг устидаги дур уйлаки, тонг бошида кавкаб.
Фаилотун, фаилотун фаилотун фаилотун*

Рамали мусаммани маҳбуни мақсур

*Ваҳки, ул муғбача ҳар дамки ичар бодаи ноб,
Қўзгалур арбадасидин бу кўҳан дайри хароб.
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилун*

Рамали мусаммани маҳбуни мақтуъ

*Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу қачон бўлса муяссар, қадаҳи саҳбо бас.
Фоилотун фаилотун фаилотун фаълун*

Рамали мусаммани машкул

*Тилагим сенинг ҳузуринг, талабим сенинг жамолинг,
Неча кун тириклигимдин гаразим сенинг висолинг.
Фаилоту фоилотун фаилоту фоилотун*

(РАМАЛИ МУСАДДАС)

Рамали мусаддаси солим

*Эй жамолингдин хижил хуришиди анвар,
Қоматингдин мунфаил сарву санавбар.
Фоилотун фоилотун фоилотун*

Рамали мусаддаси мақсур

Гулишанингдин елдек, эй раъно ниҳол,

*Мен ёмон бордим, вале сен яхши қол.
Фоилотун фоилотун фоилъон*

Рамали мусаддаси махбуни мақсур

*Яна муғ дайрина кирдим сармаст,
Май тут, эй муғбачаи бодапараст.
Фоилотун фоилотун фоилъон*

Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф

*Келки, ҳажрингда ҳазинмен беҳад,
Не менга сабр, на ҳушу не хирад.
Фоилотун фоилотун фаилун*

(РАМАЛИ МУРАББАЪ)

Рамали мураббаи солим

*Келгил, эй рухсори зебо-
Ким бўлурмен ношикебо.
Фоилотун фоилотун
Фоилотун фоилотун*

Рамали мураббаи махбун

*Манга ҳажрингдин алам кўп,
Санамо, килма ситам кўп.
Фаилотун фаилотун
Фаилотун фаилотун*

Мунсариҳнинг мусаммани солимидурки, доираға дохил эмас ва Дарвеш Мансурнинг «Аруз»ида мусбатдур.

(МУНСАРИҲ БАҲРИ)

Мунсариҳи мусаммани солим

*Эй оразинг кўнглум коми, лаъли лабинг жон ороми.
Васлинг кунин етгургилки, жоним олур ҳажринг шоми.
Мустаъилун муфъулоту мустаъилун мафъулот*

Иккинчи доираким, муайян тўрт баҳрға эрдиким, ғайри солим эрдиларким, мунсариҳ ва музориъ ва муктазаб ва мужтассдур, мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуфдин бунёд қилилур.

Мунсариҳи мусаммани матвини мавқуф

*Оҳки, сенсиз ишим оҳ ила фарёд эрур,
Жонима, ошубу шайн, жисмима бедод эрур.
Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон*

Мунсарихи мусаммани матвийи макшуф

*Ваҳки, яна ўт солур жонима бир хурваши,
Наълбару догсўз, риндвашу журъакаши.
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун*

Мунсарихи мусаммани матвийи макшуфи мактуъ

*Ииқ яна ҳажр ила жонима қилди ситам,
Фурқату ҳижрон ўти бошима чекти алам.
Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун*

Мунсарихи (мусаммани) махбуни макшуф

*Гаҳи манга ул санам қилур вафо ваъдаси,
Вафосидин зулму кин вале фузундур баса,
Мафоилун фоилун мафоилун фоилун*

Мунсарихи (мусаммани) матвийи маждуъ

*Чарх яна зулму жавр айлади бунёд,
Қилди фалак ҳодисоти жонима бедод.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фоъ*

Мунсарихи (мусаммани) матвийи манхур

*Шукрки, дилрабо ёниб, яна манго келди,
Маскани айшимда васл шамъи ёқилди.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ*

Мунсарихи (мусаммани) матвийи мактуи манхур

*Кўнглум истар сайр майли гулшан сори,
Ман нега ичмай бировки бўлгай ёри.
Муфтаилун фоилоту мафъулун фаъ*

(МУНСАРИХИ МУСАДДАС)

(Мунсарихи) мусаддаси матвий

*Ииқи мани зор қилди олам аро,
Айлади овора хайли одам аро.*

Муфтаилун фоилоту муфтаилун

(Мунсарихи) мусаддаси матвийи мактуъ

*Кўйди гаминг дарду доғ кўнглумга,
Кўймади ниқинг фароғ кўнглумга.
Муфтаилун фоилоту мафъулун*

(МУНСАРИҲИ МУРАББАЪ)

Мунсарихи мураббаи матвийи мазкуф

*Айла вафо ошкор, кел бери, эй гулғузор,
Муфтаилун фоилон мутаилун фоилон*

Мунсарихи мураббаи матвийи махбуни мавкуф

*Келки, санга фидо жон,
Ваҳки, фидо санга жон.
Муфтаилун фаулон
Муфтаилун фаулон*

Доиранинг иккинчи баҳри музориъдур.

(МУЗОРИЪ БАҲРИ)

(Музориъи мусамман)

(Музориъи мусаммани) макфуфи мақсур

*Манга, эй суманбарим, жафо қилма беҳисоб,
Юзунга замон чекиб ёлмагил ниқоб.
Мафойилу фоилоту мафойилу фоилун*

Музориъи мусаммани) макфуфи маҳзуф

*Юзунгдин хижил қамар, лабингдин доғи шакар,
Манга ҳар бирини ўт, санга қилмай ул асар.
Мафойилу фоилун мафойилу фоилун*

(Музориъи мусаммани) ахраб

*Ишқу жунун эрурлар беихтиёр манда,
Мендурману бу икки, ўзга не бор манда.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун*

(Музориъи мусаммани) ахраби мусаббағ

*Мен ишқ эли гадоси, сен ҳусн элига султон,
Бўлмас гадога ҳаргиз султон висоли имкон.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун*

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи махзуф

*Ҳайҳотким, биров гамидин зормен яна,
Фарёдким, балога гирифтормен яна.
Мафъулу фоилоту мафоъийлу фоилун*

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи мақсур

*Ул шўҳдин манга гаҳ эрур нозу, гаҳ итоб,
Йўқ анда ихтиёр, доғи менда ижтиноб.
Мафъулу фоилоту мафоийлу фоилон*

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи солим аруз ва зарб

*Сендин манга таҳаммул эмас бир замон йироглиқ,
Жон риштаси эрур чу сенинг сунбулингга боғлиқ.
Мафъулу фоилоту мафоийлу фоилотун*

(Музориъи мусаммани) ахраби махзуф

*Ишқинг ажаб балодур, эй нозанин санам,
Жон анда мубталодур, кўрмас ба жуз ситам
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилун*

(Музориъи мусаддас)

(Музориъи) мусаддаси макфуфи мақсур

*Сенингдек жаҳонда кимса не имкон,
Буён кел, қилай қошингда фидо жон.
Мафоийлу фоилоту мафоийл*

(Музориъи) мусаддаси макфуфи махзуф

*Кўнгул бўлган хаёлингга мойил,
Кўзум ҳам ўлди ҳуснингга зойил.
Мафоишу фоилоту мафъулун*

(Музориъи) мусаддаси ахраби макфуф

*Ишқингда оху нола қилур кўнглум
Ким, қон ёшини жола қилур кўнглум.
Мафъулу фоилоту мафоийлун*

(Музориъи) мусаддаси ахраби макфуфи маҳзуф

*Эй хотирим ҳавоси қошингга,
Эврулгали ҳамиша бошингга.
Мафъулу фоилоту фаулун*

Доиранинг учунчиси муқтазаб баҳри эрди.

**(МУҚТАЗАБ БАҲРИ)
(Муқтазаби мусамман)**

Муқтазаби мусаммани матвий

*Эй нигори маҳвашим, эй ҳарифи журъакашим,
Тут қадаҳки, беҳад эрур шиқ тобидин оташим.
Фоилоту муфтаилун фоилоту муфтаилун*

Муқтазаби мусаммани матвийи мактуъ

*Эй йигит, буён келки, шавқдин харобингмен,
Бўйни боғлиг ит ёнглиг бастаи танобингмен.
Фоилоту мафъулун фоилоту мафъулун*

**(МУҚТАЗАБИ МУРАББАЪ)
Муқтазаби мураббаи матвин**

*Фурқатинг ёшим оқизур.
Ҳасратнинг қоним томизур.
Фоилоту муфтаилун*

(Муқтазаби) мураббаи мактуъ

*Бода келтур, эй соқий,
Қилма айшни боқий.
Фоилоту мафъулун
Фоилоту мафъулун*

Муқтазаби мураббаи маҳбуни матвий

*Жамолингда қолди кўзум,
Ғамингда узолди сўзум.
Мафойилу муфтаилун
Мафойилу муфтаилун*

(Муқтазаби) мураббаи матвий

*Ҳасратингда афсурдамен,
Фурқатингда озурдамен.
Фоилоту мустафълун
Фоилоту мустафълун*

Доиранинг тўртинчи баҳри мужтасс баҳри эрди.

**(МУЖТАСС БАҲРИ)
(Мужтасси мусамман)**

Мужтасси мусаммани махбун

*Етишса шиқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ичгил,
Нафас-нафас қуюбон май, тўло-тўло қадаҳ ичгил.
Мафоилун фоилотун мафоилун фоилотун*

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақсур

*Кўнгул ҳароратин англатти оҳи дардолуд,
Уй ичра ўт эканин элга зоҳир айлар дуд.
Мафоилун фоилотун мафоилун фоилон*

Мужтасси (мусаммани) махбунн маҳзуф

*Фироқ иситмаси андоқ танимдин ўт чиқорур-
Ки, гар табиб илигим тутса, бормоғи қоборур.
Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун*

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақтаъ

*Бизнинг сори ул шўхи ишвагар келмас,
Билурки фурқатидин ўлмишам, магар келмас.
Мафоилун фаилотун мафоилун фаълун*

Мужтасси (мусаммани) махбуни мусаббағ

*Ул ой менинг била бемехр эканин англабмен,
Мани ўзига вафосиз деганни англабмен.
Мафоилун фаилотун мафоилун фаилон*

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзуфи мусаббаъ

*Бизнинг сори келмассен, не бўлди, эй бадмехр,
Вафо йўлин билмассен ёпиб ниқоб ила чехр.
Мафоилун мафълун мафоилун фаилон*

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзуфи мусаббаъ

*Агар очилса ул юз ниқобдин, ваҳ,
Қачон ўзида қолгай гадо билан шах.
Мафоилун мафъулун мафоилун фаъ*

**(МУЖТАССИ МУРАББАЪ)
Мужтасси мураббаи махбун**

*Юзунг кўзумга керактур,
Узунг ўзумга керактур.
Мафоилун фаилотун
Мафоилун фаилотун*

Мужтасси мураббаи махбуни мақсур

*Ғаминг мани қилди зор,
Юзунг манга бўлди ёр.
Мафоилун фоилон
Мафоилун фоилон*

Учинчи доира беш баҳрдур: сариъ ва жадид ва қарийб ва хафиф ва мушокил, аммо ҳеч қайси солим эмастурлар.

**(САРИЪ БАҲРИ)
Сариъи (мусаддаси) матвийи мавқуф**

*Йўқ манга ҳажрингда жуз оху фиғон,
Ишқу муҳаббат ўтидин алъамон.
Муфтаилун муфтаилун фоилон*

Сариъи (мусаддаси) матвийи макшуф

*Бизга қизил гул юзунг афкандаси,
Савсани озод қадинг бандаси.
Муфталиун муфтаилун фоилун*

Сариъи (мусаддаси) матвийи аслам

*Истамасанг эсламасанг бизни,
Мен ўпарам йўлунг уза изни.
Муфтаилун муфтаилун фаълун*

Сариъи (мусаддаси) махбуни матвийи макшуф

*Қаро кўзум, бирор биза боқ ахи,
Жароҳатимга марҳаме ёқ ахи.*

Мафоилун мафоилун фоилун

Сариъи (мусаддаси) матвийи махбуни макшуф

*Сендин яна ўт ичрадур юраким,
Ўтумға сув ур, васл ила мираким.
Мустафъилун мустафъилун фаилун*

Учунчи доиранинг иккинчи баҳри жадиддур ва ул мустахдас баҳрдурким, они ғариб ҳам дебдурлар.

(ЖАДИД БАҲРИ)

Жадиди (мусаддаси) махбун

*Ики рухсоринг эрур гул чаман аро,
Арақинг юз уза шабнам суман аро.
Фаилотун фаилотун мафоилун*

Учинчи доиранинг учунчи баҳри қарийбдур ва бу ҳам мустахдас баҳрдур ва бу баҳр ажам шуароси шеърида оз воқеъдур.

(ҚАРИЙБ БАҲРИ)

Қарийби (мусаддаси) макфуф

*Жамолингда таҳайюрға қолди кўз,
Бу маънида улус ичра тушти сўз.
Мафойилу мафойилу фоилон*

Қарийби (мусаддаси) ахраби макфуф

*Ишқингда кўнгул ичра нолалардур,
Юз узра ёшим қони лолалардур.
Мафъулун мафойилу фоилотун*

(Қарийби мусаддаси) ахраби махзуф

*Кел бизга вафо бирла, эй пари,
Бу телбани фурқатдин қил бари.
Мафъулу мафойилун фоилун*

Учунчи доиранинг тўртунчи баҳри хафифдур ва бу баҳрнинг матбуъ авзонида ажам шуароси маснавийлар битибдурлар.

(ХАФИФ БАҲРИ)

Хафифи (мусаддаси) махбун

*Фурқати неш сочти юрокимга,
Ашк қонин оқизди бу этокимга.
Фоилотун мафоилун фаилотун*

Хафифи (мусаддаси) махбуни солими садр

*Эй юзунгдин бўлуб кўзум равшан,
Дурру лаъл айлабон ани махзан.
Фоилотун мафоилун фаълун*

Хафифи махбуни мақтуи мусаббаъ

*Сани ул дамки кўрдум, эй гулчеҳр,
Тушти кўнглумга оразингдин меҳр.
Фоилотун мафоилун фаилон*

Хафифи махбуни мақтуъ

*Калимоти гариб дер носих,
Хирад аҳлига ҳашвдур возих.
Фаилотун мафоилун фаълун*

Хафифи махбуни мушаъас

*Келди дилдору мен қадаҳ ичгумдур,
Зухду номусу нангдин кечгумдур.
Фоилотун мафоилун мафъулун*

Учунчи доиранинг бешинчи баҳри мушокилдур ва бу ҳам мустаҳдас баҳрдур. Паҳлавий шеърни кўпрак бу баҳрда айтибдурлар.

(МУШОКИЛ БАҲРИ)

Мушокили мусаддаси макфуфи мақсур

*Ишқинг ичра манга асру ситамдур,
Кўнглум ўтига чарх узра аламдур.
Фоилоту мафойилу мафойил*

Мушокили мусаммани макфуфи мақсур

*Қайда борди нигоримким, гум ўлди қарорим,
Ўлди жисми заифим, куйди жони низорим.
Фоилоту мафойилу фоилоту мафойил*

(МУШОКИЛИ МУРАББАЪ)

(Мушокили) мураббаи макфуни максур

*Эй нигори парийрӯй,
Гулъузори суманбӯй.
Фоилоту мафоиёл
Фоилоту мафоиёл*

(Мушокили) мураббаи макфуни маҳзуф

*Қайда эрди ҳабибим,
Ғусса бўлди насибим.
Фоилоту фаулун
Фоилоту фаулун*

Тўртунчи доира икки баҳрдур, мутақориб ва мутадорик ва ажам тили била асли маснавий мутақориб баҳридур.

(МУТАҚОРИБ БАҲРИ)

(Мутақориби мусамман)

Мутақориби мусаммани солим

*Яна сансизин мунисим ғам бўлубдур,
Кўзумга юрак қони ҳамдам бўлубдур.
Фаулун фаулун фаулун фаулун*

(Мутақориби) мусаммани максур

*Манга кўйи сайрига йўқ эҳтимол,
Эса олмас ул ён насими шамол.
Фаулун фаулун фаулун фаул*

(Мутақориби) мусаммани маҳзуф

*Очилди чаман, гулъузорим қани,
Сиҳи сарв бўйлиг нигорим қани?
Фаулун фаулун фаулун фаул*

(Мутақориби) мусаммани аслам

*Эй шўхи зебо, эй сарви раъно,
Бўлдум ғамингдин мажнуну шайдо.
Фаълун фаулун фаълун фаулун*

Мутақориби мусаммани асрам

*Келки гамингдин жонга этибмен,
Ҳажрда ўлмак чора этибмен.
Фаъулу фаулун фаълу фаулун*

Мутақориби мусаммани асрами мақсур

*Келки гамингга бўлдум асир,
Зарраману сен меҳри мунир.
Фаъулу фаулун фаъулу фаулун*

Мутақориби мусаммани мақбузи аслам

*Агар сўрарсен ва гар тиларсен,
Шзунг биларсен, неким қиларсен.
Фаулу фаълун фаулу фаълун*

Ажам шуаросининг мутааххирларидин баъзи мақбузи аслам биносин ўн олти рукнга кўюб назм айтибдурлар, бу навъким,

б а й т:

*Юзунг хаёлида зор бўлдум,
Белинг гамидин низор бўлдум.
Дедим бу шиддатда нола чекмай,
Нетайки, беихтиёр бўлдум.
Фаулу фаълун фаулу фаълун
Фаулу фаълун фаулу фаълун*

Мутақориби мусаммани маҳзуф

*Манга, эй санам, жафо айладинг,
Ўзунгдин мани жудо айладинг.
Фаулун фаул фаулун фаул*

(МУТАҚОРИБИ МУСАДДАС)

Мутақориби мусаддаси солим

*Яна ҳажр аро зор бўлдум,
Фироқингдин афгор бўлдум.
Фаулун фаулун фаулун*

Мутақориби мусаддаси маҳзуф

*Қадинг сарви ноз, эй йигит,
Сўзунг дилнавоз, эй йигит.*

Фаулун фаулун фаул

Тўртунчи доиранинг иккинчи баҳриким, мутадорик баҳридур ва анн «ракзул-хайл» ва «савтин-ноқус» ҳам дерлар, бу навъдур.

(МУТАДОРИК БАҲРИ)

Мутадорики мусаммани солим

*Не монгишдурки, танлар ҳабоси анинг,
Не боқишдурки, жонлар фидоси анинг.
Фоилун фоилун фоилун фоилун*

Мутадорики мусаммани махбун

*Не саманд экон улки, буён сурасан,
Бошим узра жафо қиличи урасан.
Фоилун фаилун фаилун фаилун*

Мутадорики мусаммани мактуъ

*Бўлманг бизга ҳаргиз мойил,
Не ҳолинг бордур, эй қотил.
Фаълун фаълун фаълун фаълун*

Мутадорики мусаммани махбуни мактуъ

*Ишқдин шим мушқил айладинг,
Ҳажрин манга қотил айладинг.
Фоилун фаул фоилун фаул*

(МУТАДОРИКИ МУСАДДАС)

Мутадорики мусаддаси солим

*Фурқатингда мани сўрмадинг,
Раҳм кўзи билан кўрмадинг.
Фоалун фоилун фоилун*

Мутадорики мусаддаси махбун

*Мани истамасанг нетайин,
Бош олиб қаёне кетайин.
Фаилун фаилун фаилун*

Мутадорики мусаддаси мактуъ

*Элдин ул юзни ёп,
Кўнглумнинг комин топ.
Фаълун фаълун фаълун*

Бешинчи доираким, андин тўккуз бухур усули мустахраж бўлурким, алар мунсарих, хафиф, музорий, муқтазаб, мужтассе, мушокил, сарий, жадид, қарийбдурлар ва «доираи мужтамаи»га мавсум бўлубдур. Аввалғи баҳр чун «мунсарих» эрди, андин бунёд қилурлар, андоқким:

Мунсарихи мусаддаси солим

*Эй фурқатинг маҳзунларга жон олгучи,
Ушшоқни кўрган чоғда ўт солгучи.
Мустафълун мафъулоти мустафълун*

Хафифи мусаддаси солим

*Ўлгум эрди бир лаҳза гар келмасанг, бил,
Қайда эрдинг, эй маҳвашим, шарҳ қилгил.
Фоилотун мустафълун фоилотун*

Музорийи мусаддаси солим

*Энгинг ойдур, оразинг гул, сочинг сунбул,
Булар шавқидин ичармен туну кун мул.
Мафойилун фоилотун мафойилун*

Муқтазаби (мусаддаси) солим

*Келмас бизга ул кофири қотил даме,
Ваҳки, бизни ўлтургуси онинг гами.
Мафъулоти мустафълун мустафълун*

Мужтасси (мусаддаси) солим

*Эй оразинг гулдин ортуқ гулшан ичра,
Сендин йироқ хотиримдур шеван ичра.
Мустафълун фоилотун фоилотун*

Мушокили (мусаддаси) солим

*Неча сенсиз фироқингда фигон айлай,
Нола бирла улус бағрини қон айлай.
Фоилотун мафойилун мафойилун*

Сарийи (мусаддаси) солим

Сендин йироқ кўзнинг эрур ҳайронлиги,

*Ҳажринг аро ҳар лаҳза саргардонлиги.
Мустафълун мустафълун мафълоту*

Жадиди (мусаддаси) солим

*Не балолиг ҳажр эрурким зор ўлмишам
Келки, ул кўз ҳажрида бемор ўлмишам.
Фоилоту фоилоту мустафълун*

Қарийби (мусаддаси) солим

*Жамолингдин қуёш асру бор уётлиг,
Сочингга банда боғ ичра сунбул отлиг.
Мафойлун мафойлун фоилотун*

Олтинчи доираки, андин икки баҳр мустахраж бўлур, бу ҳам ажам шуароси арузларида кўрулмайдурким, алардин бири комил баҳридурур ва бири вофир баҳриким, мусаммани солимда оз шеър воқиб бўлубтур.

Комили мусаммани солим

*Не хаёл эди янаким, кўнгул қуши сайдини ҳавас айладинг,
Баданимга ҳар соридин хаданг урубон анга қафас айладинг.
Мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун*

Вофири мусаммани солим

*Фироқ ўтидин куяр баданим, тафидин эриб оқар жигарим,
Ғамим будурурки, боғланибон юзунг сори тушмагай назарим.
Мафоилотун мафоилатун мафоилатун мафоилатун*

Еттинчи доираким, андин уч баҳр мустахраж бўлур ва ул араб шуароси назмининг махсусидур ва алар тавил ва мадид ва басит баҳрларидурлар.

Тавили мусаммани солим

*Фироқингда жон бердим, бошимга қадам еткур,
Агар худ тирик эрмас, чу ёлгон дедим ўлтур.
Фаилун мафойлун фаулун мафойлун*

Мадиди мусаммани солим

*Эй қадингдин сарвга минг хижолат ҳар нафас,
Сарв қадингдин менинг кўнглума юз минг ҳавас.
Фоилотун фоилун фоилотун фоилун*

Басити мусаммани солим

*Эй сунбулунг ҳалқаси бўйнулмга тоқиб расан,
Ҳар тобида юз бало, ҳар торидида минг шикан.
Мустафъилун фоилун мустафъилун фоилун*

Чун доираға кирган бухурдин фориғ бўлулди, яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузға дохили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухуриға дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате эрмас эрди. Ул жумладин, рамали махбундурки, ҳар мисраи саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмаи Бухорийда пурбаҳо дебдурлар, бу услуб биладур.

*Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи
Лабингдурки, аларча эмас, эй шўхи ситамгар.
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун*

*Сарв ила сунбул наргис янги ойу қуёшу сабзаи
Жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун*

Яна турк улуси, батахсис чиғатой халқи аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким:

(ТУЮҒ)

*Ё раб, ул шаҳду шакар ё лаб мудур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?
Фоилотун фоилотун фоилон*

*Жонима пайваста новак отқоли,
Ғамза ўқин қошига ёлабмудур?
Фоилотун фоилотун фоилон*

Яна «қўшиқ»дурким, арғуштак усулида шойиъдур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубдур ва ул суруд аъробининг тева сураи худилари вазни била мадиди мусаммани солимда воқеъ бўлур, анинг асли бу навъдурким,

б а й т:

*Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимга ўт, ҳам ҳаётим офати.
Фоилотун фоилун фоилотун фоилун*

Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамал мусаммани маҳзүф вазниға элтиб, мусиқий ва адвор илмида мулойим таъблиқ беназир йигитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, Султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг

мулойимлиғ ва хушояндалиғи васфқа сиғмас ва таъсир ва рабояндалиғи сифатқа рост келмас, балки ул ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг Масихосо анфоси натойижидин истишҳодға келтурмак муносиброқ эрди, андоқким,

б а й т:

*Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун*

Яна «чинга»дурким, турк улуси зуфоф ва киз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилураким, мунсарихи матвийи мавқуф баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрниға мазкур қилурлар, андоқким,

б а й т:

*Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?
Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон*

Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани «Муҳаббатнома» дерлар ва ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва ҳоло матрукдур, будур,

б а й т:

*Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.
Мафойилун мафойилун мафойил*

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраидин сўнгра ҳамул баҳрнинг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани «мустазод» дерлар эрмиш, андоқким,

мустазод:

*Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли.
Мафъулу мафойилу мафойилу мафулун*

*Мазҳар санга ашё.
Мафъулу фаулун*

*Сен лутф била кавну макон ичра мувалли,
Олам санга мавло.*

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиёким, ани «арузворий» дерлар ва анинг байти кўпрак ҳазажи мусаммани солимдадур, андоқким,

б а й т:

Сақоҳум раббуҳум хамри дудогинг кавсариндандур,

*Бу майни ичтикунг нуқли ҳадисинг шаккариндандур.
Мафойлун мафойлун мафойлун мафойлун*

Ва яна рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳам айтурлар, андоқким,

б а й т:

*Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жон берсам кифоятдур манго.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун*

Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг буди-будойи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмига дахли йўқтур.

Яна сурудедурким, ани «туркий» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубдур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажойиз айш аҳлиға судманд ва мажолис оро суруддур, андоқки, сало-тин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқийдур, андоқким,

б а й т:

*Эй саодат матлағи, ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниши қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон*

Ҳазрати Султон соҳибқирон бу вазннинг ғоят равонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ давовин орасида баданлар аро жондекдур ва кавокиб ичра хуршиди рахшондек воқий бўлубдур, бошдин-оёқ илтизом қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди.

Ғараз бу мақолотдин ва мақсуд бу муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқий бўлубдур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркондур ва ул фан ривожи учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайдур. Бу хужаста замондаким, замон подшоҳи девон тартиб бердилар, муборак хотирларин шеър вазниға ва байт тақтиғиға машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўкдин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байт ул-ҳаромға етти; ҳар ойинаким, мулойимтабълиғ озодалар, балки қобилфаҳм ва зехнлик шаҳзодалар бу шариф илмға иштиғол кўргузадур эрдилар ва бухур авзони ва тақтиғи ва зиҳофоти ва давойири илмидинки, араб фусаҳоси ва ажам булағо ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вукуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва Султон ус-салотиннинг муборак хотирлари мунга мултафит бўлуб, андоқки, китобнинг ибтидое воқий бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва сабаб бўлди ва бу сабабдин бу илм зобитасиға қалам сурулди.

Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқий бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва ислоҳ қалами била тузатғайлар.

Р у б о и й:

*То чарх давойиридин ўлғай айём,
То шеър хаёлотиға йўқтур анжом,
То байт тарокибида бўлғай ибҳом,
Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.*